

**Сергій Діденко,
Олександр Шелехань**

НОВІ ЗНАХІДКИ СКІФСЬКИХ АРХАЇЧНИХ КИНДЖАЛІВ У ЗІБРАННІ НМІУ

НМІУ є одним з найбільших зберігачів археологічних колекцій. До його матеріалів неодноразово звертались дослідники при вивченні загальних та окремих питань археології скіфського часу. Зокрема, мечі й кинджали з колекції музею лягли в основу Зводу археологічних джерел А. І. Мелюкової, присвяченого скіфському озброєнню [19, 46–64]. Б. А. Шрамко для аналізу скіфського зброярства використовував головним чином музейні депаспортизовані екземпляри [33, 40–59]. Окрему увагу привертала давно відомі кинджали з орнаментованим руків'ям [16, 100]. Крім того, час від часу публікувались нові надходження [3, 285].

Дана стаття присвячена введенню у науковий обіг раніше неопублікованих екземплярів клинкової зброї ранньоскіфського часу. З вісімнадцяти¹ архаїчних знахідок із зібрання НМІУ, три кинджали до цього часу лишались поза увагою вчених. Розглянемо докладно кожну знахідку. Метричні параметри кинджалів подано у зведеній таблиці.

Таблиця 1. Метричні параметри розглянутих екземплярів.

№	Шифр	Навершя			Рукоятка			Перехрестя			Клинок			довж. заг.
		Ш	Д/В	Т	Ш	Д/В	Т	Ш	Д/В	Т	Ш	Д/В	Т	
1	Б49–27	5,4	1,8	1,8	3,1	7,8	1,3	5,7	3,5	1,1	3,5	10,5*	0,5	23,1*
2	Б28–1997	5,6	1,6	1,5	2,3	8,2	1,2	5,8	4,2	1,8	3,6	15	1,1	28,5
3	Б28–1996	4,2	1,3	1,5	1,9	7,5	0,6	5,1	2,9	1	2,4	13,5	0,6	25,3*

Опис розглянутих знахідок

Б 49–27 (рис. 1, 1). Двосічний кинджал. Руків'я з масивним брускоподібним навершям, овальним в перетині, та аморфним (можливо фрагментованим) перехрестям. Рукоятка прямокутна, тритаврова з виразними округлими валиками. Клинок з паралельними лезами, лінзоподібний в перетині. Більша його частина втрачена. Привертає увагу різна форма платівок перехрестя – якщо одна з них лише дещо подібна до виробів келермеського типу, то інша має форму неправильної заокругленої трапеції. Втім інші характерні риси даної знахідки дозволяють впевнено відносити її до кола виробів келермеського горизонту [29, 135; 31, 13].

Кинджал походить з Київської губернії, з колекції О. О. Бобринського. Судячи з цього, він міг бути здобутий в ході масових розкопок курганів Середнього Подніпров'я. Знаходить низку аналогій серед виразних воїнських поховань Лісостепу.

Можливо, найбільш раннім похованням з мечем аналогічного вигляду є поховання 1 в кургані 6 біля с. Яснозір'я (рис. 1, 2). Автори розкопок датували цей комплекс серединою – другою половиною VII ст. до н. е. [14, 61; 25, 35]. Втім, своєрідні псалії з муфтоподібними отворами можуть вказувати на більш ранній час. Форма їх отворів притаманна для передскіфських екземплярів, хоча оздоблення у звіриному стилі впевнено вказує на їх належність до скіфського часу [1, 58–59; 20, 98]. Напевно, змішення цих рис на одному виробі відбувалось в період формування скіфської культури, що наводить на думку про датування всього комплексу близько середини VII ст. до н. е.

Неподалік від попередньої пам'ятки розташований архаїчний могильник біля с. Медвин (рис. 1, 3). З кургану, розкопаного у 1906 р., походить схожий короткий меч келермеського

¹ До вказаного числа не включено бронзовий кинджал з Кам'янки (№ Б 1029), оскільки його належність до скіфської культури видається сумнівною.

типу [13, 47]. Разом з ним у похованні зафіксовано небагатий, але виразний інвентар. Особливо привертає увагу бронзове дзеркало з центральною ручкою. Подібні вироби традиційно відносять до найбільш ранніх періодів скіфської історії, як привнесені з «центральноазійської прабатьківщини».

На думку низки дослідників, дзеркала з центральною ручкою впроваджуються раніше, ніж вироби з бічною ручкою, хоча деякий час можуть співіснувати. І.М. Медведська вважала їх

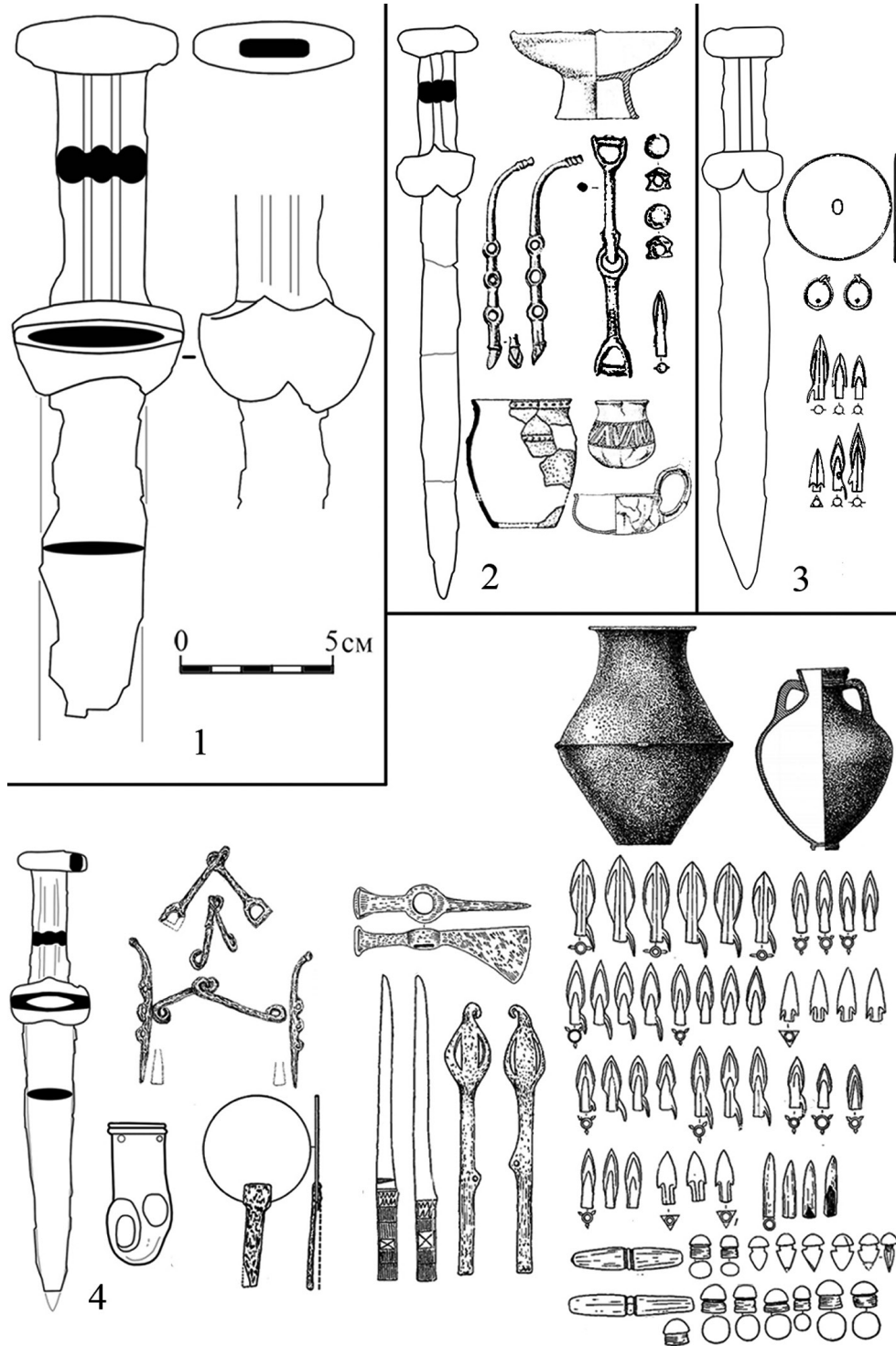

Рис. 1. Кинджал із зібрання НМІУ (Київська губернія, колекція О. Бобринського) та комплекси з аналогіями: 1 – НМІУ, інв. № Б 49–27; 2 – Яснозір'я, курган 6, поховання 1; 3 – Медвин, курган 1906 р.; 4 – Реп'яхувата Могила, поховання 2.

притаманними виключно для етапу РСК–2, що на думку дослідниці вказувало на першу половину VII ст. до н. е. [17, 87]. Згідно хронологічним пошукам В.Є. Єременка, ці дзеркала побутували ширший проміжок часу і притаманні майже усьому VII ст. до н. е. [10, табл. 3]. І.В. Бруяко обмежує період їх вжитку серединою – кінцем VII ст. до н. е. Основою для цього припущення стала дата кургану Переп'ятиха (з посиланням на С. А. Скорого) у рамках останньої чверті вказаного сторіччя [5, 244–246].

Скромний сагайдачний набір кургану 1906 р. співвідноситься з ранніми наконечниками стріл Келермеського могильника – змішаними з курганів 1/Ш, 4/Ш і з к. 24 [7, рис. 3, I]. Разом з тим, опускати дату цього набору нижче середини VII ст. до н. е. не дозволяє відсутність ромбічних наконечників [23, 21].

Напевно, одним з найбільш пізніх комплексів, що містив подібні кинджали, є поховання 2 Реп'яхуватой Могили (рис. 1, 4)². На відміну від попередніх, цей комплекс вигідно відрізняється наявністю у складі античного імпорту [12, 41]. Дата імпортного посуду з цього поховання (мілетської амфори та іонійського глека) є приводом до дискусій [17, 86; 9, 175; протилежну точку зору див.: 8, 77]. Ми схилиємось до більш традиційної думки дослідників, котрі поміщають час побутування таких виробів у рамки кінця VII – першої половини VI ст. до н. е. [22, 31–32; 23, 26–27]. Тож, з оглядом на сукупність матеріалів, спорудження другої гробниці Реп'яхуватой Могили найкраще відносити до першої чверті VI ст. до н. е.

Цей висновок дозволяє розширити межі існування кинджалів келермеського типу. Адже раніше вважалось що такі екземпляри побутували лише у рамках VII ст. до н. е. [6, 92]. Наведене спостереження узгоджується з думками дослідників, котрі оперуючи іншими матеріалами, проводять верхню межу келермеського горизонту у VI ст. до н. е. [8, табл. 1; 20, 100; 21, 52; 23, 26; 24, 204].

Разом з тим, ми не можемо підтримати вчених, котрі поділяють виробу келермеського часу на ті, що мають петлю для темляка, і ті, що її не мають [29, 135]. Річ у тім, що Є.В. Черненком було зроблено спостереження, згідно якому петелька притаманна саме архаїчним виробам [31, 11]. Але ця думка не має зворотної логіки – наявність чи відсутність петельки сама по собі не є хронологічною ознакою. Адже ранньоскіфські мечі у рівній мірі можуть бути як оздоблені, так і не оздоблені нею. Тому в хронологічному вимірі ця риса не є показовою. Як приклад, можна навести хронологічний розподіл поховань Тлійського могильника. Згідно цьому, біметалевий меч з поховання 85 та суцільнозалізний з поховання 68 не мають петлі, але є більш ранніми, ніж меч з петелькою з поховання 164 [15, 99]. Так само, для класифікації ця риса не є визначальною, адже ймовірний темляк може кріпитись як до петельки, так і безпосередньо до руків'я, що вказує на функціональну вторинність цієї риси.

Б 28–1996 (рис. 2, 1). Двосічний кинджал, досить подібний до попереднього, хоча й відрізняється більш грацильним обрисом. Руків'я з брускоподібним, овальним в перетині наверхшам та серцеподібним перехрестям. Рукоятка прямокутна, тритаврова в перетині, але на відміну від вище описаного кинджалу, бічні валики більш вузчі, а центральний валик лише незначною мірою виступає над поверхнею хвостовика. Клинок плавно звужений до вістря, ромбічний в перетині, з втраченим вістрям.

Походження кинджалу наразі невідоме. В цілому, наведені вище аналогії до кинджалу № Б 49–27 можуть стосуватися і даного екземпляру. Разом з тим, грацильний обрис кинджалу також поширений серед архаїчних знахідок. Зокрема, подібний кинджал виявлено у кургані біля Ленківців (рис. 2, 4). У спеціальній роботі, присвяченій хронології Середнього Подністров'я, Г.І. Смірнова датувала цей комплекс другою чвертю – серединою VII ст. до н. е. Підставою для цього були склад сагайдачного набору, орнаментация посуду та знахідка дзеркала [18, 64; 27, 107].

² Варто зазначити, що кинджал з цього непересічного поховання у першій публікації було зображено доволі схематично з овальним перехрестям. Згодом спрощене зображення було розтиражовано в літературі. Втім, безпосереднє знайомство з цим виробом дало змогу встановити, що він цілком вписується у рамки так званого келермеського типу.

Відома також точка зору, згідно якій це поховання варто відносити до першої чверті VII ст. до н. е. Вона ґрунтується передусім на характеристиці черпака, оздобленого канелюрами [2, 83–86; 34, 167]. Проте ми вважаємо металеві вироби більш показовими для хронологічних побудов [8, 79; 25, 35].

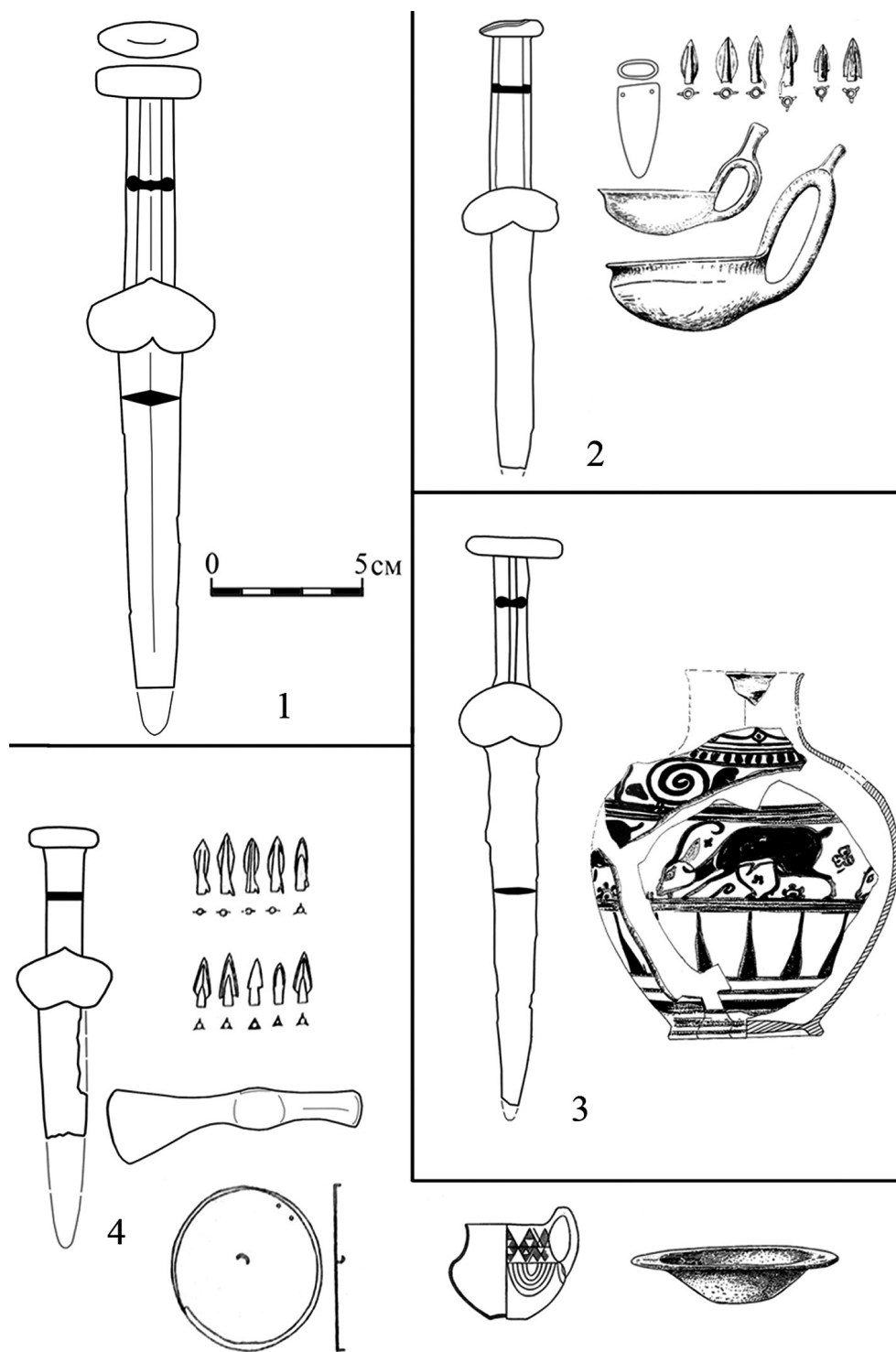

Рис. 2. Депаспортизований кинджал із зібрання НМІУ та комплекси з аналогіями: 1 – НМІУ, інв. № Б 28–1996; 2 – Рижанівка, курган 5; 3 – Трахтемирівське городище; 4 – Ленківці.

У той же час, присутність у похованні залізних петельчастих вудил вказує на близькість цього поховання до класичних келермеських поховань [20, 98–99], що схиляє нас до незначного підвищення дати. Тож, сумарно, вона може вкладатись у проміжок середини – третьої чверті VII ст. до н. е.

Поховання під курганом 5 біля с. Рижанівка (рис. 2, 2) також містило схожий кинджал [28, 211]. Це поховання В.А. Іллінська віднесла до перехідного етапу між жаботинськими та старшежуравськими похованнями [11, 57]. Підставою для цього стала форма черпаків – вони мають низьку мілку чашку і високу ручку. Але, разом з тим, на ньому вже нема рельєфної орнаментації, характерної для жаботинського часу. Перехідне положення пам'ятки підкреслював О. І. Тереножкін, спираючись на збіг пізньожаботинського черпака з набором озброєння келермеського вигляду [28, 214]. В цілому погоджуючись з дослідниками, зазначимо, що дату кургану 5 біля с. Рижанівка найкраще обмежити серединою – третьою чвертю VII ст. до н. е.

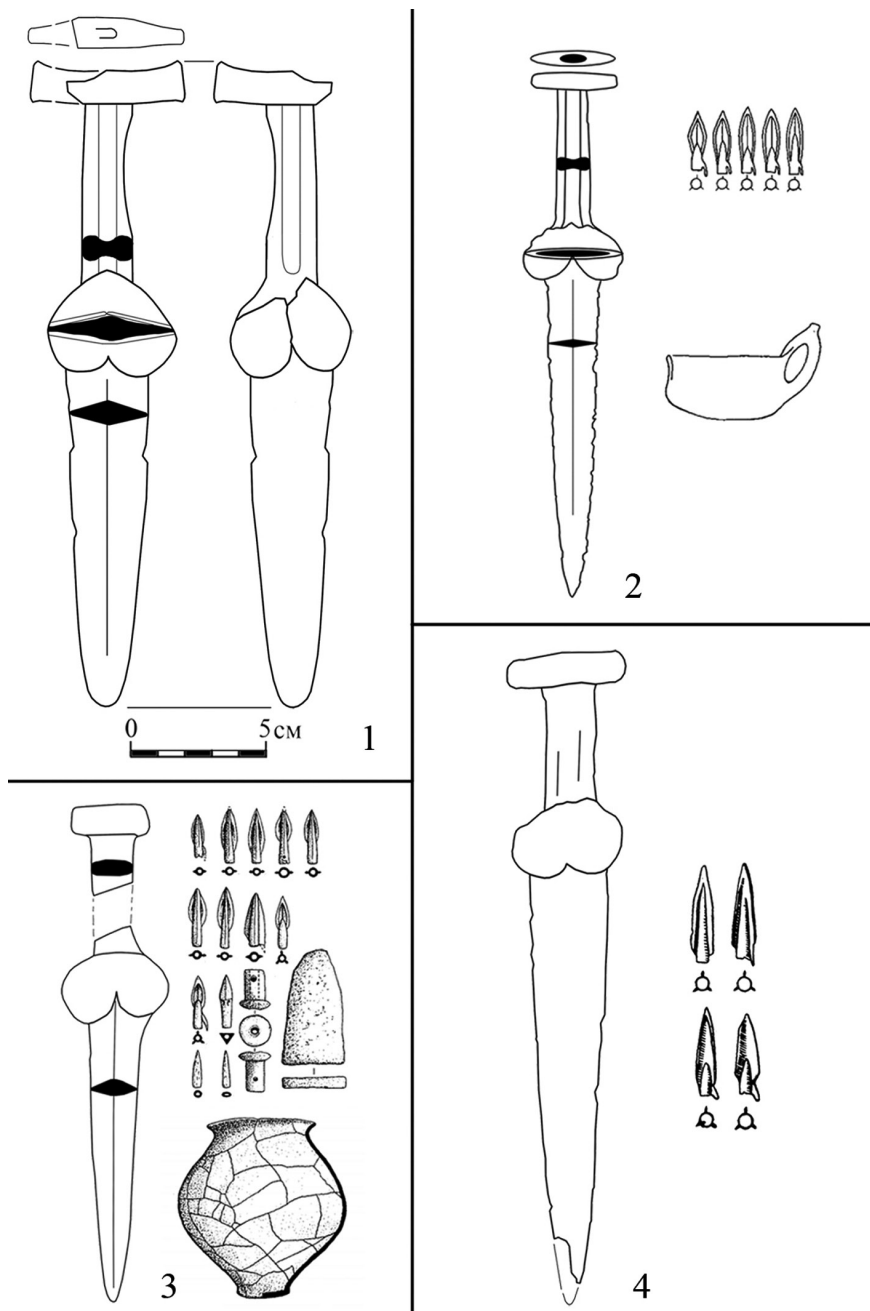

Рис. 3. Депаспортизований кинджал із зібрання НМІУ та комплекси з аналогіями: 1 – НМІУ, інв. № Б 28–1997; 2 – Курилівка, курган 77; 3 – Куп'єваха, курган 15, поховання 2; 4 – Ольвія, поховання 6 1909 р.

Таким чином, наведений екземпляр також може датуватись починаючи від середини VII ст. до н. е. Верхню межу поширення подібних виробів можна провести приблизно у межах VI ст. до н. е. Зокрема, про це свідчить знахідка на Трахтемирівському городищі (рис. 2, 3). В його південній частині, на бермі між валом та ровом знайдено схожий архаїчний кинджал. Неподалік від нього зафіксовано археологічно цілу іонійську ойнохою, розписану в стилі Wild Goat та шість десятків розрізнених наконечників стріл. Обставини знахідки привели дослідників до висновку про те, що ці речі «осіли» внаслідок нападу кочовиків на городище і таким чином вони маркують його таq [30, 77]. Особливо цінною знахідкою тут виступає вказана ойнохою, датована 80-ми роками VI ст. до н. е. [30, 67]. Напевно, що ця посудина потрапила у Лісостеп не одразу після виготовлення. Тому час її осідання, а отже й дату кинджалу, уявляється можливим помістити близько кінця першої – другої чверті VI ст. до н. е.

Б 28–1997 (рис. 3, 1). Двосічний кинджал. Руків'я з брускоподібним фрагментованим, дещо увігнутим наверхам та серцеподібним перехрестям. Останнє деформоване з однієї сторони – його пластина тріснула навпіл та відшарувалась від полоси клинка. Завдяки цьому помітно, що під пластинами клинок розклепаний по формі перехрестя. Асиметрична, дещо вигнута форма наверхя, ймовірно, була набута при закріпленні наверхя на рукоятці. Рукоятка прямокутна, двотаврова з півкруглим жолобком, деформована з однієї сторони. Клинок широкий і масивний, плавно звужений до вістря, ромбічний в перетині.

Походження кинджалу невідоме. Його аналогії знаходимо у низці поховань VII–VI ст. до н. е. Напевно, одним з найбільш ранніх лісостепових кинджалів з ниркоподібним перехрестям може бути знахідка з поховання 2 кургану 15 біля с. Куп'єваха (рис. 3, 3). Автори публікації датували поховання першою половиною VII ст. до н. е. ґрунтуючись на особливостях сагайдачного набору. Останній складався переважно з дволопатевої наконечників стріл, також були зустрінуті кістяні кулеподібні наконечники [4, 33].

Втім, знахідка рідкісного наконечника з лопаттю-шипом може вказувати на дещо вищу дату. Подібні екземпляри зустрічаються у пам'ятках більш пізнього часу, таких як Старша Могила та Цукур-Лиман. Поодинокі знахідка тригранного наконечника з виступаючою втулкою також свідчить про неможливість віднесення к. 15 п. 2 Куп'євахи до першої половини VII ст. до н. е. Адже такі вироби характерні і для класичного келермеського часу (Реп'яхувата Могила, Гладківщина, к. 4). Сказане стосується і кістяних наконечників, котрі зустрічаються протягом всього ранньоскіфського часу і їх наявність не може бути надійною підставою для дати у рамках VII ст. до н. е. В цілому ж, судячи з абсолютного переважання у комплексі дволопатевої наконечників, варто віднести його до середини VII ст. до н. е.

Прикладом рядового поховання з аналогічною зброєю є курган 77 біля с. Курилівка (рис. 3, 2). З цієї пам'ятки походить класичний кинджал з брускоподібним наверхам, округлим перехрестям та двотавровою рукояткою. Також знайдено нечисельний сагайдачний набір, укладений з трилопатевої лавролистих наконечників стріл та черпак з округлим денцем та S- подібним профілем [13, 34]. Такі уривчасті дані дозволяють розглядати цей комплекс у межах кінця VII – початку VI ст. до н. е.

Втім подібні вироби могли бути у вжитку досить довгий час. Так, схожий масивний кинджал у 1909 р. було зафіксовано у похованні 6 архаїчного некрополю Ольвії (рис. 3, 4). Разом з ним містились трилопатевої гостролисті наконечники стріл з шипом [26, 61]. Подібні вироби притаманні пам'яткам доволі широкого діапазону кінця VII – середини VI ст. до н. е. [8, 93]. Тож, даний екземпляр за відсутності контексту знахідки також може бути віднесений в цілому до ранньоскіфського часу.

Таким чином ми бачимо, що скіфські архаїчні кинджали без археологічного контексту не можуть бути датовані вужче ніж три чверті сторіччя. Тобто, аналогічні вироби могли побутувати протягом життя принаймні трьох поколінь. Дане спостереження ще раз демонструє, що при побудові хронологічної шкали скіфської клинкової зброї, мечі й кинджали самі по собі не можуть бути надійним хроноіндикатором [32, 486]. З певною мірою ймовірності проаналізовані зразки можна вважати спадком часів масових досліджень курганних могильників Подніпров'я у дореволюційний час.

Джерела та література

1. Алексеев А. Ю. **Хронография Европейской Скифии**. Санкт-Петербург, 2003.
2. Бандрівський М. Пам'ятки Середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноевропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації // **МДАПВ**. 2010. Вип. 14.
3. Белозор В.П., Скорый С.А. Архаический скифский меч из Киева // **СА**. 1985, № 1.
4. Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. **Погребения VII–IV вв. до н. э. у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)**. Харьков, 2001.
5. Бруяко И.В. **Ранние кочевники в Европе**. Кишинев, 2005.
6. Ворошилов А.Н. Об одном типе клинкового оружия ранних скифов // **Новые материалы и методы археологического исследования**. Москва, 2013.
7. Галанина Л.К. К проблеме хронологии Келермесских курганов // **РА**. 1994, № 1.
8. Гречко Д.С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // **Stratum plus**. Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2012, № 3.
9. Дараган М. Памятники раннескифского времени и гальштатт: поиск хронологических реперов // **Revista Arheologica, serie noua**. 2010. Vol. VI. Nr. 2.
10. Еременко В.Е. Относительная и абсолютная хронология Европейской Скифии: взгляд со стороны // **Stratum + Петербургский археологический вестник**. Санкт-Петербург – Кишинев, 1997.
11. Ильинская В.А. **Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин**. Киев, 1975.
12. Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. **Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ**. Киев, 1980.
13. Ковпаненко Г.Т. **Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось**. Киев, 1981.
14. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. **Памятники скифской эпохи Днепроовского Лесостепного правобережья (Киево-Черкасский регион)**. Киев, 1989.
15. Козубова А., Скаков А.Ю. К вопросу о датировке акинаков типа Rosmuç на основании кавказских параллелей // **Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. XXVII Крупновские чтения**. Махачкала, 2012.
16. Махортых С.В., Иевлев С.М. Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины // **Древности Северского Донца**. Луганск, 2001.
17. Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // **РА**. 1992, № 3.
18. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // **КСИИМК**. 1953. Вып. 51.
19. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // **САИ**. Вып. Д1–4. 1964.
20. Могилев О.Д. **Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи**. Київ–Кам'янець-Подільський, 2008.
21. Могилев О.Д., Діденко С.В. Скіфський курган 448 біля с. Журавка – пам'ятка перехідного часу в Потясминні // **Археологія**. 2009, № 3.
22. Монахов С.Ю. **Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–II веков до н. э.** Саратов, 1999.
23. Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // **Археологія**. 1987, № 59.

24. Скаков А.Ю., Эрлих Э.Р. О хронологи «киммерийских» и раннескифских древностей // **Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья**. Москва, 2005.
25. Скорый С.А. **Скифы в Днепроградской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)**. Киев, 2003.
26. Скуднова В.М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии // **ЗООА**. Т. 1 (34). 1960.
27. Смирнова Г.И. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // **РА**. 1993, № 2.
28. Тереножкин А.И. Погребения раннего скифского времени у с. Рыжановки // **МИА**. № 130. 1965.
29. Топал Д.А., Бруяко И.В. Находки клинкового оружия ранних кочевников из Оргеевского района (Республика Молдова) // **Stratum plus**. 2012, № 3.
30. Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. **Напад скифів на Трахтемирівське городище**. Київ, 2003.
31. Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // **Скифия и Кавказ**. Киев, 1980.
32. Шелехань О.В. Хронологія клинкової зброї ранньоскифського часу // **XV Боспорські читання**. Керч, 2014.
33. Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.А. Техніка виготовлення наступальної зброї із заліза й сталі // **Археологія**. Т. XXIII. 1970.
34. Kowalski-Bilokryly J. Chronologia grupy zachodniopodolskiej scytyjskiego kregu kulturowego // **Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині**. Вип. 16. 2012.